

ARMAMENT OF THE MILITARY ORGANIZATION OF THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF GEORGIA IN 1918

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამხედრო ორგანიზაციის შეიარაღება 1918 წელს

Archil Chachkhiani

Doctor of History, Professor of David Aghmashebeli

National Defense Academy of Georgia,

Gori, Georgia

ORCID ID: 0009-0004-9493-8418.

(+995) 577 19 40 80; a_chachkhiani@yahoo.com

Abstract

The article discusses the issues of armament of the military organization of the Democratic Republic of Georgia as of 1918. This is both the regular army and the People's Guard, and both, light and heavy weapons are discussed.

By 1918, the state of armament of the military organization of the Democratic Republic of Georgia was at its peak. It should be noted that the personnel of the armed forces of the other Transcaucasian republics, Armenia and Azerbaijan, as well as the Ottoman Empire were provided with nearly the same types of individual firearms and artillery weapons. However, the Ottomans were outstanding in terms of the number of large-caliber siege artillery. As for the powerful technical means of firepower and infantry support, such as armored trains and armored cars, and even more so - aviation, the advantage of the Georgian side was obvious. Georgia was the only country in the region to have a fleet of armored trains, armored cars and aircraft by 1918.

Key words: World War One, Caucasus Front, Democratic Republic of Georgia, rifle, machine gun, artillery, armored train, armored car, military aviation, Valiko Jugheli, Valodia Gogvadze.

არჩილ ჩაჩხიანი

ისტორიის დოქტორი, დავით აღმაშენებლის სახელობის საქართველოს

ეროვნული თავდაცვის აკადემიის პროფესორი,

გორი, საქართველო

ORCID ID: 0009-0004-9493-8418

(+995) 577 19 40 80; a_chachkhiani@yahoo.com

აბსტრაქტი

სტატიაში განხილულია საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამხედრო ორგანიზაციის შეიარაღების საკითხები 1918 წლის მდგომარეობით. საუბარია როგორც რეგულარულ ჯარზე, ასევე სახალხო გვარდიზე. წარმოდგენილია როგორც მსუბუქი, ასევე მძიმე შეიარაღებით უზრუნველყოფის საკითხები.

1918 წლისათვის საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამხედრო ორგანიზაციის შეიარაღების მდგომარეობა ჯეროვან სიმაღლეზე იდგა. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამიერკავკასიის სხვა რესპუბლიკების, სომხეთისა და აზერბაიჯანის, აგრეთვე, ოსმალეთის შეიარაღებული ძალების პირადი შემადგენლობა ინდივიდუალური სასროლი იარაღისა და საარტილერიო შეიარაღების ტიპებით დაახლოებით ერთნაირად იყო უზრუნველყოფილი. თუმცა, მსხვილკალიბრიანი სააღეხარტილერიის რაოდენობის მხრივ ოსმალეთი გამორჩეული იყო. რაც შეეხება ცეცხლის წარმოებისა და ქვეითთა საბრძოლო მხარდაჭერის ისეთ მძლავრ ტექნიკურ საშუალებებს, როგორცაა ჯავშნოსანი მატარებლები და ჯავშანმანქანები, და მით უმეტეს - ავიაცია, აქ, ქართული მხარის უპირატესობა აშკარა იყო. საქართველო რეგიონში ერთადერთი ქვეყანა იყო, რომელიც 1918 წლისათვის ჯავშნოსანი მატარებლების, ჯავშანმანქანებისა და ავიაციის პარკს ფლობდა.

საკვანძო სიტყვები: I მსოფლიო ომი, კავკასიის ფრონტი, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა, შაშხანა, ტყვიამფრქვევი.

შესავალი

I მსოფლიო ომის კავკასიის ფრონტზე მოქმედი ქართული ეროვნული საჯარო ფორმირებების შეიარაღების საკითხი 1917 წლის ბოლოდან დაიწყო. რეალურად კი ამ საკითხის განხილვა „ამიერკავკასიის მოხალისეთა ინტერნაციონალური არმიის“ ფორმირების პროცესში, 1918 წლის 2 იანვარს გამართულ ეროვნებათაშორისი სამხედრო საბჭოს პრეზიდიუმის სხდომაზე დაიწყო, სადაც მესამე საკითხად გამოტანილ იქნა ცნობა კავკასიის ფრონტის 1-ლი და მე-7 კორპუსების დაშლის შესახებ. მათი ქონების გადაცემა კი, ქართულ და სომხურ კორპუსებზე გადაწყდა. (ფონდი 1968:1:1:1). სწორედ ქართული საარმიო კორპუსის ბაზაზე დაიწყო 1918 წლის 26 მაისიდან საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის რეგულარული ჯარის ჩამოყალიბება და მისი შეიარაღების საკითხების გადაჭრა. თუმცა, აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ პირველი ქართული რესპუბლიკის სამხედრო ორგანიზაციის შემადგენლობაში წითელი (შემდგომში სახალხო) გვარდიაც შედიოდა, რომელიც ფაქტობრივად მმართველი სოციალ-დემოკრატიული პარტიის სამხედრო შენაერთს წარმოადგენდა.

I მსოფლიო ომის მიმდინარეობის ფონზე, ახლადშექმნილი რესპუბლიკის წინაშე წამოჭრილ ერთ-ერთ უმთავრეს და უპირველეს ამოცანას მისი სამხედრო ორგანიზაციის ბრძოლის მძლავრი საშუალებებით, მათ შორის, ჯავშანტექნიკითა და ავიაციით, არტილერიითა და შესაბამისი ცეცხლსასროლი იარაღით აღჭურვა წარმოადგენდა.

მეთოდი

საკითხის კვლევა ეფუძნება საარქივო დოკუმენტების, პრესისა და მემუარული მასალების მოძიება-შეკრებას, მონაცემთა კრიტიკულ გააზრებას, სინთეზს და შინაარსობრივ ანალიზს. მოპოვებული წყაროებისა და მონაცემების შეკრება-შეჯერებისა და გააზრების საფუძველზე გამოტანილია შესაბამისი დასკვნები.

შედეგები

1918 წლის 26 მაისს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის გამოცხადებისა და რესპუბლიკის სამხედრო ორგანიზაციის ჩამოყალიბებისთანავე დღის წესრიგში მისი შეიარაღების საკითხი დადგა. უნდა აღინიშნოს, რომ რესპუბლიკის სამხედრო ორგანიზაცია ფაქტობრივად ორი ძალოვანი სტრუქტურის - შეიარაღებული ძალებისა და წითელი გვარდიისგან (1918 წლის ივლისიდან სახალხო გვარდია) შედგებოდა. შეიარაღებული ძალების უმაღლეს მმართველობით ორგანოს სამხედრო სამინისტრო და გენშტაბი წარმოადგენდა, ხოლო სახალხო გვარდიისას - გვარდიის მთავარი შტაბი. მიუხედავად იმისა, რომ ორივე ამ სტრუქტურის არსებობამ 1918 წლის გაზაფხულიდან ფორმალური სახე მიიღო, მათი შეიარაღების საკითხების გადაწყვეტა ჯერ კიდევ 1917 წლიდან მიმდინარეობდა.

საგრძნობლად გაუმჯობესდა წითელი გვარდიის პირადი შემადგენლობის ცეცხლსასროლი იარაღით აღჭურვის საქმე თბილისის არსენალის აღების შემდეგ, 1917 წლის 12 დეკემბერიდან. 1918 წლის განმავლობაში ქართული ჯარისა და სახალხო გვარდიის შეიარაღებაში ძირითადად მიღებული იყო რუსული მოსინის სისტემის სამხაზიანი შაშხანა, თუმცა, მოიპოვებოდა სხვა ტიპის მსუბუქი ცეცხლსასროლი იარაღიც.

საარტილერიო სისტემების ტიპების მხრივაც საქართველოს სამხედრო უწყებას შეიარაღებაში მემკვიდრეობით ერგოთ რუსეთის საიმპერატორო არმიის კუთვნილი „დანგლიზ-შნაიდერის“ 1909 წლის ნიმუშის 3 დუიმიანი, ანუ, 76,2მმ კალიბრის სწრაფმსროლი სამთო ქვემეხი, რუსული 1909 წლის ნიმუშის 3 დუიმიანი, 76,2მმ კალიბრის სამთო ქვემეხი, 1900 წლის ნიმუშის საველე და 1902 წლის ნიმუშის მსუბუქი ქვემეხები. მცირე რაოდენობით - 1904 წლის ნიმუშის მძიმე 4,8 დუიმიანი (122 მმ) ჰაუბიცა.

კავკასიის ფრონტის ლიკვიდაციის შემდეგ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალები ბრძოლის ტექნიკური საშუალებებით, ჯავშნოსანი მატარებლებით, კარგად იყო უზრუნველყოფილი. ქართული მხარის ჯავშანმატარებლებით უზრუნველყოფის

ანალოგიური მდგომარეობა იყო აგრეთვე ჯარების ყველაზე ახალგაზრდა და პერსპექტიული სახეობის - ავიაციით უზრუნველყოფის საქმეშიც. საბრძოლო თვითმფრინავების გარკვეული რაოდენობა შემოტანილ იქნა აგრეთვე გერმანული საექსპედიციო ძალების საქართველოში შემოსვლით. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ, იმ დროისათვის ავიაცია, როგორც ასეთი, ჯარების ცალკეულ სახეობას არ მიეკუთვნებოდა და ისევე როგორც ჯავშნოსანი მანქანები, იგი სტრუქტურულად საინჟინრო-ტექნიკურ ჯარებში იყო ჩართული. I მსოფლიო ომის კავკასიის ფრონტის ლიკვიდაციის შემდეგ, რუსეთის არმიის მთელი საავიაციო პარკიც, ჯავშანმატარებლების მსგავსად, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების საკუთრებაში დარჩა.

მსჯელობა

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამხედრო ორგანიზაციის შეიარაღებაში, რომელიც რეგულარული ჯარისა და სახალხო გვარ-

დიისგან შედგებოდა, ძირითად სასროლ იარაღად მიღებული იყო რუსული წარმოების 1891 წლის ნიმუშის მოსინის სისტემის, ე.წ. სამხაზიანი, 7,62 მმ კალიბრის შაშხანა, რომელიც იმ დროისათვის ერთ-ერთი საუკეთესო ბალისტიკური მაჩვენებლებით გამოირჩეოდა. თუმცა, რესპუბლიკის სახალხო გვარდიის წინამორბედი ორგანიზაცია - ამიერკავკასიისა და საქართველოს წითელი გვარდია, ჩამოყალიბების საწყის ეტაპზე, ძირითადად მოძველებული შვეიცარული შაშხანებით იყო აღჭურვილი.

რუსული წარმოების 1891 წლის ნიმუშის მოსინის სისტემის 7,62 მმ-იანი სამხაზიანი მჭიდური შაშხანა (Русская 3-линейная (7,62-мм) винтовка Мосина образца 1891 года). მასიურად გამოიყენებოდა 1892-1950 წლებში და გააჩნდა როგორც შაშხანის, ასევე კარაბინის სხვადასხვა მოდერნიზებული ვარიანტი. დასახელება „სამხაზიანი“, მომდინარეობს შაშხანის ლულის კალიბრიდან, რომელიც უტოლდებოდა სამ „ხაზს“. თავად „ხაზი“ კი, წარმოადგენდა სიგრძის საზომ რუსულ არქაულ ერთეულს, რომელიც დუიმის მეათედის ტოლი იყო და უდრიდა 2,54 მმ-ს. შესაბამისად, სამი ხაზი უდრიდა 7,62 მმ-ს.

- ამხანაგებო, ჩვენ მივმართეთ ჯარისკაცთა სამხარეო საბჭოს და აქ ძალიან დიდი დახმარება გაგვიწია ამხანაგმა ევგენი პეტრეს ძე გეგეჟკორმა. ის გაგებით მოეკიდა ამ თხოვნას და ჩვენ მივიღეთ 500 შაშხანა და 15 ათასი ვაზნა. იმედი გვქონდა, რომ გამოგვიყოფდნენ რუსული წარმოების სამხაზიანი შაშხანებს, მაგრამ სამწუხაროდ, ბატონმა გენერლებმა, გენერალ ლებედინსკის მეთაურობით, რომლებიც ჯერ ისევ შტაბში იყვნენ განთავსებულნი, ძველი, შვეიცარული წარმოების შაშხანები მოგვცეს, - აღნიშნავდა გვარდიის მთავარი შტაბის თავმჯდომარე და ფაქტიური სარდალი, ვალიკო ჯუღელი, სახალხო გვარდიის დაარსების ერთი წლისთავისადმი მიძღვნილ საზეიმო გამოსვლაში პარლამენტის წინაშე, 1918 წლის 12 დეკემბერს. (Джугели, 1920:13). აქ საუბარია შვეიცარული წარმოების მანლიხერის 1895 წლის მოდელის (გერმ. Mannlicher M1895) მჭიდური შაშხანაზე. იგი შემუშავებული იქნა ფერდინანდ მანლიხერის მიერ და ავსტრო-უნგრეთის არმიამ შეიარაღებაში მიიღო 1895 წელს. თავდაპირველად მისი კალიბრი შეადგენდა 11მმ-ს, შემდეგ - 8 მმ-ს. I მსოფლიო ომის მსვლელობისას ნაალაფარი მანლიხერის ტიპის შაშხანები ფართოდ გამოიყენებოდა რუსეთის არმიის შეიარაღებაში. მეტად მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ამ შაშხანის ვაზნების წარმოება პეტროგრადის საიარალო ქარხანაში ხდებოდა. შეიარაღებაში მცირე რაოდენობით იყო, აგრეთვე, ფრანგული ლებელისა და გრას სისტემის შაშხანები. 1886 წლის ნიმუშის ლებელის სისტემის შაშხანა (ფრანგ. Fusil Modèle 1886 dit “Fusil Lebel”) - ფრანგული წარმოების 8მმ-იანი კალიბრის მჭიდური შაშხანა. იგი წარმოადგენდა მასობრივ წარმოებასა და შეიარაღებაში მიღებულ მსოფლიოში პირველ კუთხვილლულიან და უკვამლო დენთიან ვაზნაზე მომუშავე შაშხანას. 1893 წელს მის კონსტრუქციაში შეტანილი გარკვეული ცვლილებების შემდეგ შაშხანამ მიიღო დასახელება Fusil Mle 1886M93. მიუხედავად გარკვეული ნაკლისა და ხარვეზებისა, ლებელის სისტემის ეს შაშხანა 1930-იანი წლების მეორე ნახევრამდე წარმოადგენდა ფრანგული ქვეითი ჯარის საშტატო იარაღს.

1874 წლის ნიმუშის გრას სისტემის შაშხანა (ფრანგ. Fusil Gras M80

Modèle 1874) - ფრანგული წარმოების 11მმ-იანი კალიბრის შავი დენტის უნიფიცირებული ერთვაზნიანი შაშხანა. 1878 წელს შეიარაღებაში მიღებულ იქნა იგივე კალიბრის გრა-კროპაჩევის 9 და 10 ვაზნიანი მჭიდანი შაშხანა. 1886 წლისათვის კი, გრას სისტემის შაშხანები ლებელის შაშხანებმა შეცვალა. ამ შაშხანების გარკვეული რაოდენობა ლებელის 8მმ-იანი კალიბრის ვაზნაზე გადაკეთდა. მიუხედავად მორალური მოძველებისა, I მსოფლიო ომის დროს საფრანგეთმა რუსეთს 450 ათასი გრას და 105 ათასი გრა-კროპაჩევის სისტემის შაშხანა მიაწოდა. ამ შაშხანების გარკვეული ნაწილი გადაეცა კავკასიის ფრონტს, საიდანაც ისინი ქართული არმიის შეიარაღებაშიც აღმოჩნდა.

კავალერიისათვის კი, მიღებული იყო ამ მოდელის შაშხანების და-მოკლებული ვერსიები - კარაბინები. ოფიცერთა შემადგენლობისათვის, დამატებით, ცივი იარაღი - ბელგიური ნაგანის ტიპის რევოლვერი (ფრანგ. Na- gant 1895) და მცირე რაოდენობით ბრაუნინგის პისტოლეტები (ინგლ. Brown- ing M1900). მაღალი რანგის მეთაურებისთვის კი, გერმანული წარმოების მაუზერის სისტემის პისტოლეტი (გერმ. Mauser C96) იყო განსაზღვრული, რომელიც ფაქტობრივად მოკლელულიან კარაბინს წარ-მოადგენდა.

საგრძნობლად გაუმჯობესდა წითელი გვარდიის პირადი შემად-გენლობის თანამედროვე ტიპის იარაღით აღჭურვის საქმე თბილისის არსენალის ალების შემდეგ, 1917 წლის 12 დეკემბერიდან. ამ წარმატებულ ოპერაციას სიცოცხლეშივე ლეგენდად ქცეული მეთაური, ვლადიმერ (ვალოდია) გოგუაძე ხელმძღვანელობდა. დიდი ქართველი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე გრიგოლ რობაქიძე ასე ახასიათებდა ვალოდია გოგუაძეს: „ვალოდია ამოზრდილი იყო ქართული ეპოსითგან. ფესვმაგარი, მტკიცე, ურყევი, უდრევი, უტეხი, უშიშარი: როგორც თავგამოდებული მებრძოლი თავისუფლებისათვის სამშობლოსა, თვითონ ჯავშანი - საარაკო ბელადი შემმართველი „ჯავშნოსანისა“. არავითარი სიმნელის წინაშე უკან-არ-დამხევი - ძალაყრით მომშვილდული, ყოველი დაბრკოლების გადამლახავი. ამასთანავე: ხალისიანი, მონადიმე, მომლხენი, მოშიარე - ქართულ სუფრასთან“ (ვადაჭკორია, 2015:54). მისი ხელმძღვანელობით განხორციელებული ბოლშევიკთა კონტროლქვეშ მოქცეული თბილი-სის რუსულ-ბოლშევიკური არსენალის ალების ზემოხსენებული ოპე-რაცია კი, გვარდიის ერთ-ერთ საუკეთესო ოპერაციათა რიცხვს განე-კუთვნებოდა. „ეს გაბედული თავდასხმა, რომლის დროსაც რუსი ბოლშევიკები განიარაღებულები აღმოჩნდნენ, იმდენად წარმატებული გამოდგა, რომ მას შემდეგ რამდენიმე წლის განმავლობაში 12 დეკემბერი ეროვნულ დღესასწაულად აღინიშნებოდა და მნიშვნელობით მხოლოდ დამოუკიდებლობის დღეს ჩამოუყარდებოდა“ (ლი, 2018:74) - აღნიშნავს ცნობილი ამერიკელი მწერალი და ლეიბორისტი მოღვაწე ერიკ ლი (Eric Lee), რასაც ვეთანხმებით, მაგრამ იმ მცირე შენიშვნით, რომ პირველი რესპუბლიკის ზოგიერთი სამხედრო-პოლიტიკური ლიდერი, და განსა-კუთრებით, ვალიკო ჯუღელი, სახალხო გვარდიის შექმნის დღეს, 12 დეკემბერს უფრო აღიარებდა, ვიდრე საქართველოს დამოუკიდებლობის

დღეს, 26 მაისს. ვალიკო ჯულელისათვის 12 დეკემბერს გამორჩეული, ერთგვარი საკრალური დატვირთვაც კი ჰქონდა. უფრო მეტიც, ეს დღე, 12 დეკემბერი, სახელმწიფო დღესასწაულის რანგში იქნა აყვანილი. რესპუბლიკის უქმე დღედ 12 დეკემბერი, 1918 წლის 5 დეკემბერს გამართულ მთავრობის სხდომაზე გამოცხადდა (ფონდი 1861:3:2:242).

მიუხედავად იმისა, რომ ქვეითი ჯარის ძირითად სასროლ იარაღს მოსინის სისტემის სამხაზიანი შაშხანა წარმოადგენდა, მცირე რაოდენობით იყო აგრეთვე უცხოური წარმოების იარაღი - ბრიტანული, ფრანგული, თურქული, შვეიცარული, თვით ე.წ. „ბერდანკებიც“ კი. ძლიერი საცეცხლე საშუალებებით - ტყვიამფრქვევებით, ქართული არმია და სახალხო გვარდია კარგად იყო შეიარაღებული - ძირითადად მაქსიმის ტიპის დაზგის, და მსუბუქი - ლუისის ტიპის ტყვიამფრქვევებით. მცირე რაოდენობით იყო აგრეთვე დაზგის 7,62მმ კალიბრის ინგლისური ვიკერსისა და მსუბუქი ფრანგული 8მმ-იანი ჰოჩკისის ტყვიამფრქვევები.

ბერდანა _ (ბერდანკა), ბერდანის შაშხანა. XIX საუკუნის ზოგიერთი ქვეყნის არმიის შეიარაღებაში არსებული ამერიკელი კონსტრუქტორის, ამერიკის სამოქალაქო ომის მსვლელობისას ერთ-ერთი მსროლელი პოლკის მეთაურის, პოლკოვნიკ ჰაირამ ბერდანის (ინგ. Hiram Berdan) მიერ შემუშავებული ერთვაზნიანი შაშხანა. არსებობდა ორი ტიპის ბერდანის სისტემის შაშხანა _ №1 და №2. №1-ის წარმოება დაიწყო 1868 წელს და მისი კალიბრი იყო რუსული 4,5 ხაზი, ანუ, 11,43მმ. ხოლო №2-ის წარმოება დაიწყო 1870 წელს და მისი კალიბრი იყო 4,2 ხაზი, ანუ, 10,67მმ. ორივე ტიპის შაშხანისთვის ლითონის მასრიან, ცენტრალური აალების უნიტარულ ვაზნაში შავი დენთი იყო გამოყენებული. რუსეთის საიმპერატორო არმიის შეიარაღებაში ამ ტიპის შაშხანა მალევე იქნა მიღებული, ხოლო გარკვეული კონსტრუქციული ცვლილებების შეტანის შემდეგ 1870 წლის ნიმუშის ბერდანის შაშხანის წარმოება 1878 წელს დაიწყო, ტულის იარაღის ქარხანაში. 1891 წლიდან, რუსული არმიის გადაიარაღებისა და ქვეით ჯარში მოსინის სისტემის სამხაზიანი 7,62მმ კალიბრის შაშხანის დანერგვის შემდეგ, ბერდანის შაშხანები რჩებოდა სახელმწიფო სახალხო ლაშქრის რაზმების შეიარაღებაში, ხოლო I მსოფლიო ომის მსვლელობისას ეს შაშხანები გამოიყენებოდა სამობილიზაციო რეზერვის შესაიარაღებლად.

მაქსიმის ტვიამფრქვევი (ინგლ. Maxim gun) _ ამერიკული წარმოების ინგლისელი ინჟინრისა და მეთარაღის, ჰაირამ მაქსიმის (ინგლ. Hiram Maxim) მიერ 1883 წელს კონსტრუირებული წყლით გაცივების სისტემის მქონე მძიმე, დაზგის ტყვიამფრქვევი. ეს მეტად პოპულარული საკულტო იარაღი კალიბრით 7,62მმ შემდგომ წლებში სხვადასხვა ქვეყნებში შექმნილი სხვადასხვა ავტომატური იარაღის პროტოტიპად იქცა. ფართოდ გამოიყენებოდა სხვადასხვა არმიების მიერ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში წარმოებულ კოლონიურ ომებში, 1899-1902 წლების ინგლის-ბურების მეორე ომში, 1904-1905 წლების რუსეთ-იაპონიის ომში, I და II მსოფლიო ომებში, ასევე XX საუკუნეში წარმოებულ ყველა დიდ-პატარა ომსა თუ ცალკეულ სამხედრო კონფლიქტებში. მიუხედავად თავისი მორალური მოძველებისა, ამ ტიპის ტყვიამფრქვევის სხვადასხვა ვერსია დღესაც გამოიყენება მსოფ-

ლიოს ამა თუ იმ კუთხის ცხელ წერტილში. მაქსიმის ტყვიამფრქვევის ნოვატორულმა კონსტრუქციამ და მისმა მაღალმა ტექნიკურ-ტაქტიკურმა მაჩვენებლებმა დიდი ზეგავლენა იქონია სხვადასხვა სისტემის ავტომატური იარაღის შემდგომ განვითარებასა და დახვეწაში.

ლუისის ტყვიამფრქვევი (ინგლ. Lewisgun) - I მსოფლიო ომის-დროინდელი ბრიტანული წარმოების 7,62მმ და 7,92მმ კალიბრის მქონე ხელისმსუბუქი ტყვიამფრქვევი. მისი შემქმნელი იყო ამერიკელი თადარიგის პოლკოვნიკი აიზეკ ლუისი (ინგლ. Isaac Newton Lewis). ლუისის ხელის ტყვიამფრქვევს გააჩნდა ლულის ჰაერით გაცივების სისტემა, საბრძოლო ნათლობა კი, მან I მსოფლიო ომის დაწყებისას, 1914 წელს მიიღო. 1930-იანი წლების ბოლოს იგი მოხსნეს შეიარაღებიდან, თუმცა მალევე, II მსოფლიო ომის დაწყებასთან დაკავშირებით, მცირე მოდერნიზაციის შემდეგ, ისევ მიიღეს შეიარაღებაში. გამოიყენებოდა როგორც I, ასევე II მსოფლიო ომების პერიოდის საავიციო შეიარაღების ტიპი. მისი ფართოდ გამოყენება დასრულდა კორეის ომის დასრულებისთანავე, თუმცა, ცალკეულ შემთხვევებში დაპირისპირებული მხარეების მიერ გამოიყენებოდა 1948 წლის არაბეთ-ისრაელის, ვიეტნამისა და ალჟირის ომებში.

საარტილერიო სისტემების ტიპების მხრივ საქართველოს სამხედრო უწყებას შეიარაღებაში მემკვიდრეობით ერგოთ რუსეთის საიმპერატორო არმიის კუთვნილი „დანგლიზ-შნაიდერის“ 1909 წლის ნიმუშის 3 დუიმიანი, ანუ, 76,2მმ კალიბრის სწრაფმსროლი სამთო ქვემეხი, რუსული 1909 წლის ნიმუშის 3 დუიმიანი, 76,2მმ კალიბრის სამთო ქვემეხი, 1900 წლის ნიმუშის საველე და 1902 წლის ნიმუშის მსუბუქი ქვემეხები. მცირე რაოდენობით - 1904 წლის ნიმუშის მძიმე 4,8 დუიმიანი (122მმ) ჰაუზიცა. მძიმე საალყო არტილერიით ქართული მხარე არ იყო აღჭურვილი, რადგან რუსეთის კავკასიის არმიის შეიარაღებაში არსებული მთელი საალყო არტილერია არზრუმის, ბათუმისა და ყარსის სტრატეგიულ სიმაგრეებში იყო თავმოყრილი და იგი თურქებს დარჩათ სამხედრო ალაფად სომხური და ქართული ქვედანაყოფების უკანდახვევის შემდეგ. რაც შეეხება ქართული მხარის იარაღთა და საბრძოლო მასალების რაოდენობრივი უზრუნველყოფის საკითხს. ქართული მხარის შეიარაღების საკითხთან მიმართებაში, აუცილებლად აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ „დამოუკიდებლობის მთელი სამი წლის განმავლობაში საქართველოს დახმარების სახით დასავლეთიდან არ მიუღია არც ერთი ერთეული თოფი, ქვემეხი და საბრძოლო მასალა“. (Communist Takeover, 1955:9). ეს ინფორმაცია კი, ამერიკის შეერთებული შტატების წარმომადგენელთა პალატის მიერ 1955 წელს გამოქვეყნებული ოფიციალური მემორანდუმიდან “Communist Takeover and Occupaton of Georgia” („საქართველოს კომუნისტური სამხედრო გადატრიალება და ოკუპაცია“) არის წარმოდგენილი.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ მთელი 1918 წლის განმავლობაში ქართული შეიარაღებული ძალები, როგორც რეგულარული ჯარის ნაწილები, ასევე გვარდიული რაზმები, რუსი ბოლშევიკების წინააღმდეგ მიმართულ და მათ მიერ ინსპირირებულ საბრძოლო მოქმედებებში იყვნენ ჩართულნი. ეს საბრძოლო მოქმედებები დუშეთის მაზრასა და ცხინვალის რეგიონში,

რაჭა-ლეჩხუმსა და სამეგრელოში, აფხაზეთსა და შავიზღვისპირეთში მიმდინარეობდა. ყველა ეს ბრძოლა ბოლშევიკების დამარცხებით დასრულდა, რის შედეგადაც ქართულმა მხარემ სამხედრო ალაფის სახით დიდი რაოდენობით მძიმე და მსუბუქი სასროლი იარაღი, სხვადასხვა სახის საბრძოლო მასალები და აღჭურვილობა ჩაიგდო ხელში. რუს ბოლშევიკთა წინააღმდეგ წარმოებულ ამ ბრძოლებს და საომარ კამპანიებს მეორე ქვეითი დივიზიის მეთაური, გენერალი გიორგი მაზნიაშვილი და სახალხო გვარდიის მთავარი შტაბის უფროსი, ვალიკო ჯუღელი სარდლობდნენ. მათი საბრძოლო პატაკები, საარქივო დოკუმენტები და იმდროინდელი პრესა გვამცნობს:

„...[მოწინააღმდეგის] მებრძოლებს საცოდავი, შეშინებული სახეები აქვთ. ჩვენები მათ ანიარაღებენ და თავზე აბიჯებენ, მაგრამ მათზე არ ძალადობენ. ენერგიულად ვდევთ მოწინააღმდეგეს. ვიყვანთ ტყვეებს. ხელში ჩავიგდეთ ქვემეხები, ტყვიამფრქვევები და სასურსათო საწყობები. დიდი წარმატებაა. ჩვენ მხოლოდ 7 მსუბუქად დაჭრილი გყავს“. (Джугели, 1920:9).

„...სწრაფად განვითარებული შეტევის წყალობით გვარდიის ნაწილებმა გაგრაც გაათავისუფლეს, გააგრძელეს წინსვლა და ახალ ათონსა და გუდაუთაშიც შევიდნენ. მოეწყო თავდაცვითი პოზიციები. წითლებმა ადგილზე დატოვეს 11 ზარბაზანი, 21 ტყვიამფრქვევი, დიდძალი ტყვია-წამალი. გუდაუთასთან დააკავეს წითლების 1 ხომალდი“. (გაზეთი „ერთობა“, 1918:138).

„...ჩვენი ალაფია: 400 ტყვე ბოლშევიკი, 11 ქვემეხი, მათ შორის ორი საალყო, 21 ტყვიამფრქვევი, შაშხანებისა და სამხედრო სამოსელის დიდი რაოდენობა. ჩვენმა გამანადგურებელმა №525 გუდაუთასთან დააკავა დიდი სატრანსპორტო ხომალდი, რომელიც სურსათის დიდი რაოდენობითა და ამბოხებულებით იყო სავსე. ისინი ტყვედ იქნენ წამოყვანილნი“. (ფონდი 1864:1:11:12).

„...ჩვენი ჯარისკაცებისა და აფიცრების მამაცობა გამბედაობას საზღვარი არა აქვს. მოწინააღმდეგის მხარით მოკლულია 200, ტყვედ წა- მოყვანილია 100, დიდძალი თოფები და ტყვიები“. (გაზეთი ერთობა, 1918:138).

„...5 ივლისს ჩვენმა ჯარმა ხოსტასთან, ადლერიდან 12 ვერსის მანძილზე, მოწინააღმდეგე უკუაქცია. ჩვენ წამოვიღეთ 6 ზარბაზანი, 8 ტყვიისმფრქვეველი და 200 კაცამდე ტყვე“. (გაზეთი „ერთობა“, 1918:145).

„...23 ივლისს, დილის 9 საათზე ჩვენ ბრძოლით მივიწვედით სოფ. ლოდან სოფ. გოლოვინკაზედ. აქ მოგვიხდა შეტაკება მოწინააღმდეგის უმთავრეს ძალებთან. მოწინააღმდეგე დავამარცხეთ, ისინი უწყს-რიგოდ გაიქცნენ ტუაფსეში. ხელთ ვიგდეთ ერთი ზარბაზანი, ორი ტყვიისმფრქვეველი, ერთი ავტომობილი და ტყვიები, რომელთა რაოდენობა ჯერ გამორკვეული არ არის“. (გაზეთი „ერთობა“, 1918:155).

„...გატყობინებთ, რომ 12 საათიანი მძიმე ბრძოლების შემდეგ, 26 ივლისის 20 საათზე ჩემს დაქვემდებარებაში მყოფი ჯარები ტუაფსეში შევიდნენ. მიწინააღმდეგე გააფთრებულ წინააღმდეგობას გვიწვედა.

თვითოეული სიმაღლის აღება ბრძოლებით გვიხდებოდა. ავიყვანეთ მრავალი ტყვე, ალაფად ავიღეთ 4 ქვემეხი, 12 ტყვიამფრქვევი, საბრძოლო მასალების დიდი რაოდენობა, სხვადასხვა ტიპის ხომალდი, ავტომობილები, 5 ორთქლმავალი ვაგონებით და დიდი საინტენდანტო ქონება”. (ჩაჩხიანი, 2014:153).

„...ბრძოლა სოფ. გრემესკოდან ოთხ ვერსზე დაიწყო. ექვსსაათიანი გააფთრებული ბრძოლების შემდეგ ანტონოვის ჯარებმა მარცხი განიცადეს და დაიფანტნენ. ბოლშევიკებმა ასეულობით მებრძოლი დაკარგეს მოკლულებისა და დაჭრილების სახით. ჯავშანმატარებელი განადგურებულია, ორთქლმავალი - დამწვარი. მატარებლის მთელი პირადი შემადგენლობა დაკავებულია, მოპოვებულია ოცი ზარბაზანი, 30 ტყვიამფრქვევი, ვაზნების დიდი რაოდენობა, ყუმბარები და შაშხანები. ხელში ჩავიგდეთ აგრეთვე გამართული საველე სამზარეულო, მატარებლის მთელი შემადგენლობა, თხრილების ამოსათხრელი მანქანები, ფქვილი, კონსერვები, კავშირგაბმულობის საშუალებები, ცხვრის ფარა, მატარებლების ოთხი შემადგენლობა” (გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1918).

საქართველოს შეიარაღებული ძალები ბრძოლის საცეცხლე მხარდაჭერის მძლავრი ტექნიკური საშუალებებით, ჯავშნოსანი მატარებლებით, კარგად იყო უზრუნველყოფილი. საქართველოს წითელი გვარდიის ხელმძღვანელობამ და მისმა ერთ-ერთმა ლიდერმა, ვლადიმერ გოგუაძემ ამ მხრივ ჯეროვანი ინიციატივა გამოიჩინა და ქართული შეიარაღებული ძალები შესაბამისად აღჭურვა ჯავშანმატარებლებით. ფაქტიურად რუსეთის კავკასიის არმიის ჯავშანმატარებლების მთელი პარკი საქართველოს რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების საკუთრებაში აღმოჩნდა. ამ საკითხთან დაკავშირებით, წითელი გვარდიის მთავარი შტაბის 1918 წლის 4 მარტის სხდომაზე მიღებულ გადაწყვეტილებას შემდეგი სახე ჰქონდა.

ოქმი №5

სხდომაზე დაადგინეს, რომ „ყველა ჯავშნოსანი მატარებელი და ავტომობილი, რომელიც იმყოფება მუშათა და ჯარისკაცების დეპუტატთა საბჭოების აღმასრულებელი კომიტეტის დაქვემდებარების ქვეშ, გადაეცეს ვლ. გოგუაძეს“. (ფონდი 1970:3:39:50). უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოებაც, რომ თბილისის რკინიგზის დეპოებში ხდებოდა ახალი ჯავშნოსანი მატარებლების აგება და დაზიანებულების შეკეთებაც. ეს „შიათან მაშინა“, როგორც მას ადგილობრივი თათრები უწოდებდნენ, დამოუკიდებლად ბრძოლის წარმოებისა და ქვეითთა საცეცხლე მხარდაჭერის მაღალეფექტურ საშუალებას წარმოადგენდა, რომელიც ცეცხლის წარმოების მძლავრი საშუალებებითა (მსუბუქი და დაზვის ტყვიამფრქვევები) და საარტილერიო დანადგარებით (სამთო ქვემეხი) იყო აღჭურვილი. ამ თვალსაზრისით, კარგად აღჭურვილ და მომზადებულ ჯავშანმატარებელს მოწინააღმდეგის ქვეითი ბატალიონისა თუ მთელი პოლკის წინააღმდეგაც შეეძლო ბრძოლის წარმოება. ბრძოლის მძლავრი საცეცხლე მხარდაჭერის გარდა, ჯავშანმატარებელი გამოიყენებოდა აგრეთვე როგორც მცირე, ტაქტიკური დესანტის გადასხმის საშუალება. ნიშანდობლივია, რომ ჯავშან-

მატარებლებს, გარდა რიგობრივი, საბორტო ნომრისა, საკუთარი სახელებიც ჰქონდათ მინიჭებული. მაგალითად, ჯავშანმატარებელი №1 - „რესპუბლიკელი“, ჯავშანმატარებელი №2 - „მუშა“, ჯავშანმატარებელი №3 -

„სიკვდილი ან გამარჯვება“, ჯავშანმატარებელი №4 - „თავისუფლების სიმაგრე“ და ა.შ. თავად ვალოდია გოგუაძე ასე აღწერს ჯავშანმატარებლის საბრძოლო შესაძლებლობებსა და ეკიპაჟის ფუნქციებს: „მე გადავწყვიტე მემოვნა მეომრები ჯავშნოსანისათვის. ისინი მე განსაკუთრებული რაზმიდან მომცეს, სულ 70 კაცი. ამათში სამი ჩემი ძმა იყო (ნოე, მელენტი და ალფეზი - ა. ჩ.). ყველა იყო ომში გამოცდილი ჯარისკაცი. კომანდის წევრები იყვნენ ნაცვლები და ზემდეგები, ორდენებით დაჯილდოებულნი, მეტყვიაფრქვევლები და ქვეითი ჯარისკაცები. ჯავშნოსანზე იდგა ორი სამთო ქვემეხი, მაქსიმისა და ლუისის ტყვიამფრქვევები, მათი ვაზნებითა და ყუმბარებით. ყველა მეომარს ჰქონდა რევოლვერი და კარაბინი.

ჯავშნოსანი შესდგებოდა ორი საბრძოლო ვაგონიდან, ერთი ცეიკ-გაუზიდან და ერთი ორთქლმავალისაგან. ორთქლმავალი შუაში იყო მიბმული. ვაგონებიდან ორთქლმავალზე ტელეფონი იყო გაყვანილი. მეთაურის კოშკი აღმართული იყო ორთქლმავალზე. ჯავშნოსანის ნაყოფიერი ბრძოლა დამოკიდებულია მის მოხერხებულ მანევრებზე და სწორედ ამიტომ კოშკი მოწყობილია ორთქლმავალზე. მატარებელზე იყო ერთი მემანქანე, ორი მისი თანაშემწე, ერთი უფროსი კონდუქტორი და ორი მისი თანაშემწე, ერთი მატარებლის შემკეთებელი, ერთი რკინის გზის ოსტატი ხიდების და რელსების მცოდნე, ერთი დამწმენდი ვაგონისა. ჯავშნოსანზე იყო სამი ვაგონი, სადაც მეომრები ცხოვრობდნენ. როდესაც ჯავშნოსანი ომში შედიოდა, მაშინ ვაგონებს მშვიდობიან სადგურზე ვტოვებდით. მატარებელზე იყო მუდმივი ტელეფონისტი და უფროსი ადიუტანტი.

სულ ჯავშნოსანის პერსონალი შესდგებოდა 80 კაცისაგან. ზოგი მეომრის გვარი აღარ მახსოვს. იყვნენ: ძმები ლომჯარია, მოგველაძე, სერაპიონ ჭელიძე, კონ. ჭელიძე, ცეცხლაძენი, ჯაში, სამი ჩემი ძმა, ხუხუნაიშვილი, ბერძენიშვილი, ვანო სარიევი, საშა გოგავა, უფროსი კონდუქტორი სკამკოჩაიშვილი, რაჟდენ სალუქვაძე, (ჩემი თანაშემწე), გრიშა კვინიკაძე (ჩემი ადიუტანტი), ანდრო ცეცხლაძე და სხვანი” (გოგუაძე, 1992:426-427).

ჩვენის მხრივ დავამატებდით, რომ ქართული ჯავშანმატარებლის საბრძოლო ეკიპაჟებში ვალოდია გოგუაძის ძმების - ალფეზის, ნოესა და მელენტის გარდა, 1919 წლიდან დაწყებული, თვით მისი მეუღლე - ნამეტია ბერძენიშვილი-გოგუაძისაც ირიცხებოდა. მაღალ მობილურობასა და დიდ საცეცხლე ძალასთან ერთად ჯავშანმატარებელს ერთი დიდი უარყოფითი მხარეც ჰქონდა - ერთობ შეზღუდული სამანევრო სივრცე. თავისთავად ცხადია, გადაადგილება და ბრძოლის წარმოება ჯავშანმატარებელს მხოლოდ რკინიგზის ხაზის გასწვრივ შეეძლო.

აღსანიშნავია, რომ მთელი 1918 წლის განმავლობაში ქართულმა ჯავშანმატარებლებმა დიდი როლი ითამაშეს ამა თუ იმ ლოკალური საბრძოლო ამოცანის წარმატებით გადაწყვეტის საქმეში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ჩოლოქის ბრძოლა, სადაც სწორედ ვალოდია გოგუაძის ჯავშანმატარებლის უნარიანმა ტაქტიკურმა მოქმედებებმა გადაწყვიტა კიდევ ამ მეტად

მნიშვნელოვანი და შეიძლება ითქვას, საეტაპო ბრძოლის ბედი. უდიდესი იყო ჯავშანმატარებლების როლი სომხეთ-საქართველოს ომის დროსაც, განსაკუთრებით მის პირველ ეტაპზე, ოქტომბრის ბრძოლების დროს.

1918 წლისათვის საქართველოს რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების განკარგულებაში 6 ჯავშანმატარებელი ირიცხებოდა. წლის დასაწყისისათვის „ჯავშნოსნები ასე იყო განაწილებული: ორი იყო ბორჩალოს მაზრაში, ერთი იყო კახეთში, ორი ნატანებში და ერთი განჯაში“. (გოგუაძე, 1992:440).

საქართველოს შეიარაღებულ ძალებს გარკვეული რაოდენობის ჯავშნოსანი ავტომობილებიც გააჩნდა. ჯავშანმატარებლების მსგავსად ჯავშნოსან მანქანებსაც საკუთარი სახელები ჰქონდა მინიჭებული - „ინტერნაციონალი“, „გლეხი“, „პროლეტარი“ და ა.შ. თუმცა, ჯავშნოსანი მატარებლებისგან განსხვავებით, შეიარაღების ეს გვარეობა ბრძოლის ველზე ამინდს ვერ ქმნიდა. ჯავშანმატარებლების მსგავსად, 1918 წლის 4 მარტს გამართული გვარდიის მთავარი შტაბის სხდომაზე მიღებული გადაწყვეტილებით, ჯავშნოსანი მანქანებიც პორუჩიკ ვალოდია გოგუაძის განკარგულებაში იქნა გადაცემული, (ფონდი 1970:3:39:50). თუმცა, მალევე, იგი რეგულარულ ჯარს გადაეცა. კერძოდ, 1918 წლის ოქტომბრისათვის საინჟინრო-ტექნიკური ნაწილში (ჯარებში) ფორმირებულ იქნა ჯავშნოსანი ავტომობილების ასეული, (ფონდი 1874:1:1:66-66უკ) რომელიც თბილისში,

„სობოროს“ რაიონში იყო დისლოცირებული. საინჟინრო-ტექნიკურ ჯარებში იყო ჩართული რადიო-სატელეგრაფო ასეულიც, რომელიც მატერიალური ნაწილის თვალსაზრისით კარგად იყო უზრუნველყოფილი, მაგრამ მომზადებული სპეციალისტების დეფიციტს განიცდიდა. (ფონდი 1861:2:18:48).

ჯავშანმანქანა, ან სხვანაირად ჯავშნოსანი, ჯავშნოსანი მატარებლის მსგავსად, რა თქმა უნდა, არ წარმოადგენდა მძლავრ საბრძოლო საშუალებას იგი დამოუკიდებელი ამოცანების გადასაწყვეტად არ გამოიყენებოდა, მაგრამ გამომდინარე თავისი სიჩქარისა და მანევრულობიდან, იგი შეუცვლელი იყო ტაქტიკური სადაზვერვო ამოცანების შესასრულებლად - ასევე, როგორც ოპერატიული საკომუნიკაციო საშუალება. გარდა ამისა, ხაზი უნდა გავუსვათ ჯავშანმანქანას, როგორც მოწინააღმდეგის დათრგუნვისა და მასზე ზემოქმედების ფსიქოლოგიურ ფაქტორს. ცხადია, ჯავშანმანქანასაც ჰქონდა სუსტი მხარეები - შედარებით სუსტი ჯავშანი და შეიარაღება, და უსწორმასწორო და რთულ, დასერილ რელიეფზე გადაადგილების შეუძლებლობა.

ქართული მხარის ჯავშანმატარებლებით უზრუნველყოფის ანალოგიური მდგომარეობა იყო აგრეთვე ჯარების ყველაზე ახალგაზრდა და პერსპექტიული სახეობის - ავიაციით უზრუნველყოფის საქმეშიც. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ, იმ დროისათვის ავიაცია, როგორც ასეთი, ჯარების ცალკეულ სახეობას არ მიეკუთვნებოდა და ისევე როგორც ჯავშნოსანი მანქანები, იგი სტრუქტურულად საინჟინრო-ტექნიკურ ჯარებში იყო ჩართული. I მსოფლიო ომის კავკასიის ფრონტის ლიკვიდაციის შემდეგ, რუსეთის არმიის მთელი საავიაციო პარკიც, ჯავშანმატარებლების მსგავ-

სად, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების საკუთრებაში დარჩა. I მსოფლიო ომის საწყის ეტაპზე რუსული 1-ლი ავიარაზმი ყარსში იყო ბაზირებული, საავიაციო სკოლა კი, თბილისის მახლობლად, ნავთლულში მდებარეობდა. თბილისშივე იყო განთავსებული საავიაციო რაზმის სარემონტო ასეულიც. (Елисеев, 2008:69). 1915 წლიდან კავკასიის ფრონტზე მე-2 საავიაციო რაზმიც ფორმირდა. კავკასიის არმიის ავიაციის უფროსი ნ. გ. ბარათოვი იყო. (Аверченко, Кушнерёв, 2014:10-18). რუსეთის კავკასიის არმიის საავიაციო რაზმის შეიარაღებაში იყო ფრანგული წარმოების „ვუაზენისა“ (Voisin) და „ფარმანის“ (Farman) მოდელის ბიპლანები, ასევე ფრანგული წარმოების „ნიუპორტისა“ (Nieuport) და „მორან-სოლნიეს“ (Morane-Saulnier) (იგივე „მორან-პარასოლი“) მონოპლანები. საბჭოთა რუსეთის დიპლომატიური წარმომადგენლობის სამხედრო ატაშე საქართველოში, რუსეთის საიმპერატორო არმიის გენერალური შტაბის გენერალ-მაიორი, და მოგვიანებით წითელი არმიის კომანდარმი (არმიის გენერალი - დასავლური სტანდარტის ოთხვარსკვლავიანი გენერალი), პაველ სიტინი, თავის 1920 წლის 20 ივლისის N29 მოხსენებით საიდუმლო ბარათში, რომლის ადრესატიც საბჭოთა რუსეთის წითელი არმიის სავლელე შტაბის უფროსი, ასევე რუსეთის საიმპერატორო არმიის გენერალური შტაბის გენერალ-მაიორი და მოგვიანებით, საბჭოთა კომანდარმი პაველ ლებედევი იყო, მოკლედ და კონკრეტულად წერდა, რომ ქართველებს გააჩნდათ მორანი, ნიუპორტი და ვუაზენი, თუმცა, იქვე აღნიშნავდა: „მაგრამ საწვავისა და საპოხი მასალების, აბუსალათინის ზეთის დიდი დეფიციტის გამო, ფაქტიურად უმოქმედო მდგომარეობაშია“ (ფონდი 1874:1:1:66-66უკ). კავკასიის ფრონტის დაშლის შემდეგ, ფრონტის კუთვნილი მთელი საავიაციო პარკი საქართველოს შეიარაღებულ ძალებში აღმოჩნდა ჩართული, რაშიც დიდი წვლილი ქართველ ოფიცერს, შტაბს-კაპიტან მიხეილ მაჭავარიანს მიუძღოდა, რომელიც I მსოფლიო ომის წლებში კავკასიის არმიის 1-ლი საავიაციო რაზმის მფრინავი იყო.

გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი საფრენი აპარატებისა, საქართველოში გერმანელთა შემოსვლის შემდეგ, ბაზირებულ იქნა აგრეთვე გერმანული თვითმფრინავები თავისი ეკიპაჟებითურთ: „3 იენისის მოვიდა გერმანელთა მცირე ნაწილი. 10 რიცხვში, დღის 3 საათზე ფოთიდან მოვიდა გერმანელთა ეშელონები, რიცხვით 1000 კაცზე მეტი. ეშელონის შემადგენლობაში შედიან მსროლელები, მოიერიშე ჯგუფები, მფრინავები, ბომბდამშენები და სხვა. უახლოეს დღეებში თბილისში მოელიან ეშელონების დიდ რაოდენობას იარაღით, საჭურვლითა და სანიტარული ქონებით. ყველაფერი ეს მოვა ფოთიდან, სადაც ხდება გადმოტვირთვა გერმანიის გემებიდან. ფოთშივე დგას გერმანიის წყალქვეშა ნავების ფლოტილია“. (გაბრიჩიძე, 1942:68). გარდა ამისა: „ქუთაისში მოვიდა გერმანელთა სამხედრო ნაწილი, აღჭურვილი ტყვიამფრქვევებითა და თვითმფრინავებით“, (გაზეთი „ბორბა“, 1918) - აღნიშნავდა იმდროინდელი პრესა. ჩვენთვის უცნობია, თუ ზუსტად რა მოდელის და რა რაოდენობის თვითმფრინავები შეადგენდნენ გერმანული საოკუპაციო ჯარების საავიაციო პარკს, მაგრამ სავარაუდოა, რომ საქართველოში განლაგებული გერმანიის საიმპერატორო ჯარების

შეიარაღებაში „ავიატიკისა“ (Aviatik) და „ფოკეს“ (Fokker) მოდელის ბიპლანები და ტრიპლანები უნდა ყოფილიყო. უკვე მოგვიანებით, ქართულ სამხედრო-საჰაერო ძალებს საფრენოსნო და საბრძოლო მახასიათებლებით გამორჩეული რამდენიმე ბრიტანული ბიპლანი, გამანადგურებელი „სოფვიჩ ქემელ სკაუტი“ (Sopwith Camel Scout) შეემატა. საქმე იმაშია, რომ გენერალ ანტონ დენიკინის ე.წ. „მოხალისეთა არმიის“ ბოლშევიკებთან დამარცხების შემდეგ, ამ არმიის მე-6 ავიარაზმის მფრინავები ჩრდილოეთ კავკასიიდან თბილისში გადმოფრინდნენ. გარდა ამისა, გენერალ დრაცენკოს რაზმის ინტერნირების შემდეგ საქართველოს სამხედრო-საჰაერო ფლოტს კიდევ 5 თვითმფრინავი შეემატა (ფონდი 1874:1:1:5).

საქართველოს რესპუბლიკის სამხედრო მმართველობის თაობაზე საქართველოს პარლამენტის მიერ 1918 წლის 20 აგვისტოს დამტკიცებული დებულების მიხედვით, სამხედრო ავიაციამ შესაბამისი ადგილი დაიკავა ქართული შეიარაღებული ძალების სტრუქტურაში. კერძოდ, ჯავშან-მანქანების მსგავსად, იგი შევიდა გენერალური შტაბის განყოფილების

„საინჟინრო-სატექნიკო სექციის“ შემადგენლობაში, ხოლო ამავე რიცხვით დათარიღებული საქართველოს რესპუბლიკის რეგულარული არმიის ორგანიზაციის შესახებ მიღებული კანონის თანახმად, საქართველოს რესპუბლიკის რეგულარულ ჯარს, სხვა ნაწილებთან ერთად შეადგენდა 1 საავიაციო გუნდი, რომელიც თავის მხრივ ორი რაზმისა და ერთი პარკისაგან შედგებოდა (გელოვანი, 1994:43).

1918 წლისათვის საქართველოს შეიარაღებულ ძალებში არსებული თვითმფრინავების ზუსტი რაოდენობა უცნობია. სავარაუდოდ, იგი სამ ათეულამდე უნდა ყოფილიყო, ბაზირებით - თბილისსა და ქუთაისში. თუ თვითმფრინავების აღნიშნულ რაოდენობას გერმანულ ავიაციასაც დავუმატებთ, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ 1918 წლისათვის ქართულ-გერმანულ კოალიციას იმ დროისათვის საკმაოდ ძლიერი საავიაციო პარკი ჰყავდა. თუმცა, იგივე სიტინი, მოგვიანებით, თავის 1920 წლის 9 ივლისის N18 საიდუმლო მოხსენებით ბარათში აღნიშნავდა, რომ „საავიაციო საშუალებების დიდი რაოდენობა დაშლილ მდგომარეობაში იმყოფებოდა და დღეისათვის აწყობილი მხოლოდ 8 აეროპლანი იყო“. (ფონდი 1874:1:1:32). თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ იმ დროისათვის საჰაერო თავდაცვის სპეციალური საბრძოლო საშუალებები, როგორც ასეთი, საერთოდ არ არსებობდა და საკმაოდ ძნელი იყო სახმელეთო საცეცხლე საშუალებებით ავიაციის წინააღმდეგ ბრძოლის წარმოება, გასაგები გახდება, თუ რამდენად მობილური და ტაქტიკურად ეფექტური იყო ავიაციის გამოყენება ლოკალური ხასიათის საბრძოლო მოქმედებებში.

საავიაციო ფორმირებების პირადი შემადგენლობა მთლიანობაში (საავიაციო სკოლის გარდა) შტატით მოიცავდა 34 ოფიცერს, 496 ჯარისკაცს და 9 მოსამსახურეს“ (ფონდი 1936:1:192:3). ქართული საავიაციო ასეულის პირადი შემადგენლობა „24 ოფიცერსა და ჩინოვნიკს, 128 ვადიან ჯარისკაცს და 40 ზევადიან სამხედრო მოსამსახურეს ითვლიდა, 3 საზიდრით, 5 ცხენით, 8 ავტომობილითა და 4 მოტოციკლით. გარდა ამისა, საავიაციო ასეულში ირიცხებოდა 12 მოტორისტი, 2 მძღოლი, 2 მეტყვიამფრქვევე, 1 აეროლოგი და 1 ფოტოგრაფი (ფონდი 1969:4:13:29). ქართული საავიაციო სკოლის შტატს

კი, შემდეგი სახე ჰქონდა - ოფიცერი და ჩინოვნიკი 6, ვადიანი ჯარისკაცი 60, ზევადიანი სამხედრო მოსამსახურე 15. (ფონდი 1969:4:13:30უკ).

დოკუმენტურად არ მტკიცდება, მონაწილეობდა თუ არა გერმანული ავიაცია და გერმანული ეკიპაჟები 1918 წლის სომხეთ-საქართველოს ომში, მის საწყის ეტაპზე, მაგრამ გერმანული თვითმფრინავების საბრძოლო გამოყენების ფაქტი, ბოლშევიკთა წინააღმდეგ დუშეთის მახრამში, იგივე 1918 წელს, ეჭვს არ იწვევს. „აჯანყების ჩახშობაში უშუალო მონაწილეობა მიიღეს საქართველოში მყოფმა გერმანელმა იმპერიალისტებმა. ისინი მენშევიკებს ეხმარებოდნენ სამხედრო ინსტრუქტორებით, არტილერიითა და თვითმფრინავებით... ამზობულთა ბანაკი გერმანელთა აეროპლანებით იბომბებოდა” (ხაჭაპურიძე, 1956:140), - გვამცნობს თავის ნაშრომში „ქართველის ხალხის ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლების დასამყარებლად“, ქართველი საბჭოთა ისტორიკოსი, აკადემიკოსი გიორგი ხაჭაპურიძე. ასევე ისტორიული რეალობაა ქართული ავიაციისა და ქართული ეკიპაჟების მონაწილეობა სომხეთ-საქართველოს ომში. ამ ფაქტს ადასტურებს ქვემოთ მოყვანილი ერთი დოკუმენტი. ეს არის სომხეთ-საქართველოს ომის ისტორიის შემსწავლელი კომისიის თავმჯდომარის, გენერალ კვინიტაძის ოფიციალური მიმართვა გენერალური შტაბის განყოფილების საინჟინრო-ტექნიკური სექციის უფროსის, პოლკოვნიკ თაყაიშვილისადმი. გენერალ კვინიტაძის მიმართვაში ვკითხულობთ:

„მოთხოვნა
№29 12. 02. 1919.

გენერალური შტაბის განყოფილების საინჟინრო სექციის უფროსს. თავდაცვის მინისტრის მიერ მე დავალებული მაქვს საქართველო-სომხეთის ომის ისტორიის საკითხების შესწავლა. გთხოვთ სასწრაფოდ მომაწოდოთ ხსენებულ ომში საინჟინრო უწყების მოღვაწეობის მოკლე ანგარიში. აგრეთვე ცნობები იმის შესახებ, კეთდებოდა თუ არა რამე საომარ მოქმედებათა თეატრის მოსაწყობად საინჟინრო უზრუნველყოფის მხრივ. ამასთან ერთად, გთხოვთ მომაწოდოთ ანგარიში ავიაციის მოქმედებების შესახებ”. (ფონდი 1878:1:4:3). (ხაზგასმა ჩემია - ა. ჩ.). საინჟინრო სექციის უფროსის მიერ ამ მოთხოვნაზე პასუხი კომისიაში არ გაიგზავნა, რადგან 1919 წლის დასაწყისისათვის ახალციხეში განვითარებული მოვლენების გამო, სომხეთ-საქართველოს ომის შემსწავლელი კომისიის თავმჯდომარე, გენერალი კვინიტაძე, ახალციხის გენერალ-გუბერნატორად და ფრონტის სარდლად დაინიშნა. ამით ხსენებულმა კომისიამ ფუნქციონირება შეწყვიტა. სომხეთ-საქართველოს ომში პირველად შულავერის მისადგომებთან წარმოებულ ბრძოლებში დასტურდება დოკუმენტურად ქართული ავიაციის საბრძოლო გამოყენების ფაქტი. აქ საუბარი არა საჰაერო დაზვერვას ან ბრძოლების წარმოებას, არამედ საავიაციო დაბომბვის ფაქტს ეხება. კერძოდ: „მოსმის შორად ჰაერში რაღაც ხსიალის ხმა. გამოჩნდნენ ჩვენი ჰაეროპლანები. ჯერ ერთმა ჩამოუქროლა შულავერს, დაეშვა ძირს შევარდენივით და ა რამდენჯერმე სომხების პოზიციებზე სტყორცნა მაღლიდან ყუმბარები. პატარა ხნის შემდეგ მოფრინდა მეორე და მანაც კარგი საუბზე მოუტანა შულავერსა და მის მიდამო პოზიციებს”. (გაზეთი „სახალხო საქმე“, 1918). კვლევის პროცესში ჩვენ დავადგინეთ ამ მანევრში მონაწილე მფრინავი

შემადგენლობის მეთაურის ვინაობა. იგი ქართველი მფრინავი, თბილისის მფრინავთა საავიაციო რაზმის წევრი, პოდპორუჩიკი გორგაძე იყო. აქვე აღვნიშნავთ, რომ შულავერის მისადგომებთან წარმატებული საბრძოლო გაფრენებისათვის შესაბამისად დაფასდა მისი დამსახურება: „სომხეთ-საქართველოს ომში გამოჩენილი მამაცობისათვის პორუჩიკის სამხედრო წოდება მიენიჭა თბილისის მფრინავთა რაზმის პოდპორუჩიკ გორგაძეს”, (ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“, 1919) - წერდა იმდროინდელი პრესა.

სახელმწიფოში არსებული მძიმე სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის გამო, ისევე, როგორც ზოგადად ეროვნული შეიარაღებული ძალების აღმშენებლობის საქმეში, ავიაციასთან მიმართებაშიც ვერ იჩენდა საქართველოს მთავრობა ჯეროვან ყურადღებას, რაც საქართველოს სამხედრო-საჰაერო ძალების ბრძოლისუნარიანობის გაზრდას შეუწყობდა ხელს. ამ საკითხებისადმი უყურადღებობა და არაპროფესიული მიდგომა გახდა სწორედ იმის მიზეზი, რომ ამიერკავკასიის ერთადერთმა რესპუბლიკამ, რომელიც იმდროინდელი საზომებით საკმაოდ მძლავრ საავიაციო პარკს ფლობდა, არსებობის მთელი სამწლიანი პერიოდის განმავლობაში, თვით 1921 წლის ბოლშევიკური აგრესიის დროსაც კი, ჯეროვნად ვერ გამოიყენა ეს დიდი უპირატესობა. მაგალითად, „მხოლოდ 1918 წელს, ფრენისას დაიმსხვრა 18 აპარატი (აქედან 4 თვითმფრინავი მთლიანად გამოვიდა მწყობრიდან)... მაგრამ რაც ყველაზე მძიმე და აუნაზღაურებელი იყო, ამ კატასტროფებს ქართველი მფრინავები ეწირებოდნენ”. (გელოვანი, 1994:46). ასეთ მძიმე შემთხვევებს ქართული ავიაციის არსებობის მთელი პერიოდის განმავლობაში ჰქონდა ადგილი. ასე მაგალითად, 1920 წლის 13 ავისტოს, ერთ-ერთი საწვრთნელი ფრენის დროს საფრენი აპარატის ტექნიკური გაუმართაობის გამო ავიაკატასტროფაში დაიღუპა ქართული საავიაციო რაზმის უფროსი, გენერალ აბელ მაცაშვილის ვაჟი, მაიორი ნიკოლოზ მაცაშვილი. ყოველივე ამის მიზეზი კი, საავიაციო ტექნიკის ექსპლუატაციისა და სარეგლამენტო მომსახურების ნორმებისა და მოთხოვნების დარღვევა იყო, რაც მთავრობის მხრიდან სათანადო დაუფინანსებლობით იყო გამოწვეული.

დასკვნა

დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ 1918 წლისათვის საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამხედრო ორგანიზაციის, როგორც რეგულარული ჯარის, ასევე სახალხო გვარდიის პირადი შემადგენლობის შეიარაღების მდგომარეობა ჯეროვან სიმაღლეზე იდგა. იგივე მდგომარეობა იყო საარტილერიო სისტემებით უზრუნველყოფის მხრივაც. აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამიერკავკასიის სხვა რესპუბლიკების, სომხეთისა და აზერბაიჯანის, აგრეთვე ოსმალეთის შეიარაღებული ძალების პირადი შემადგენლობა ინდივიდუალური სასროლი იარაღითა და საარტილერიო შეიარაღების ტიპებით დაახლოებით ერთნაირად იყო უზრუნველყოფილი. რაც შეეხება ცეცხლის წარმოებისა და ქვეითთა საბრძოლო მხარდაჭერის ისეთ მძლავრ ტექნიკურ საშუალებებს, როგორცაა ჯავშნოსანი მატარებლები და ჯავშანმანქანები, და მით უმეტეს - ავიაცია, აქ, ქართული მხარის უპირატესობა აშკარა იყო.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

Averchenko S. V. Kushnerev V. V. (2014). *Rossiskaja aviatsia na Kavkazskom fronte v godi Pervoi mirovoi voini (1914-1918gg.)*// Voенно-istoricheskii Jurnal. 2014. (Аверченко С. В., Кушнерёв В.В. (2014). *Российская авиация на Кавказском фронте в годы Первой мировой войны (1914-1918 гг.)*// Военно-исторический журнал). <http://www.retroplan.ru/encyclopaedia.html?sobi2Task=sobi2Details&sobi2Id=1107>

chachkhiani a. (2014). *ruset-raqartvelos samkhedro-politikuri urtiertobebi da sabrdzolo moqmedebebi apkhazetis regionsa da shavizghvispiretshi (1918-1920 tslebi)*. tbilisi. (ჩაჩხიანი ა. (2014). *რუსეთ-საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობები და საბრძოლო მოქმედებები აფხაზეთის რეგიონსა და შავიზღვისპირეთში (1918-1920 წლები)*. თბილისი).

Communist Takeover and Occupation of Georgia. Special Report No6 of the Select Committee on Communist Aggression. House of Representatives. Eighty-third Congress. Second Session. Under Authority of H. Res. 346 and H. Res. 438. United States Government Printing Office, (1955)Washington.

Eliseev, S. P. (2008). *Organizatsionnoe stroitelstvo voennoi aviatsii Rossii (1910-1917gg.)*. M.: VVIA imeni proffesora N. E. Jukovskogo. (Елисеев, С. П. (2008). *Организационное строительство военной авиации России (1910—1917 гг.)*. М.: ВВИА имени профессора Н.Е. Жуковского).

gabrichidze, m. (1942). *germaneli okupantebi saqartveloshi. dokumentebisa da masalebis krebuli*. tbilisi. (გაბრიჩიძე, მ. (1942). *გერმანელი ოკუპანტები საქართველოში. დოკუმენტებისა და მასალების კრებული*. თბილისი).

gelovani n. (1994). *samkhedro-sahaero dzalebi 1981-1921 tslebis saqartveloshi*. jurnali „mkhedari“. №1-4. (გელოვანი ნ. (1994). *სამხედრო-საჰაერო ძალები 1918-1921 წლების საქართველოში*. ჟურნალი „მხედარი“. №1-4).

gazeti „borba“. (1918). №131. 31 ivlisi. tbilisi. (გაზეთი „ბორბა“. (1918). №131. 31 ივლისი).

gazeti „ertoba“. (1918). organo amierkavkasiis social-demokratiul mushata organizatsiebisa. 21 maisi, tbilisi. (გაზეთი „ერთობა“. (1918). ორგანო ამიერკავკასიის სოციალ-დემოკრატიულ მუშათა ორგანიზაციებისა. 21 მაისი).

gazeti „saqartvelos respublika“. (1918). 30 ivlisi. (გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“. (1918). 30 ივლისი).

gazeti „sakhalkho saqme“. (1919). №427. 10 ianvari. (გაზეთი „სახალხო საქმე“. (1919). №427. 10 იანვარი).

gogvadze, v. (1992). *dabruneba. qartuli emigrantuli literatura*. tbilisi. (გოგვაძე, ვ. (1992). *დაბრუნება. ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა*. თბილისი).

Jugheli, V. (1920). *Tiajhelii crest. (Zapiski narodnogvardeitsa)*. S predisloviem

E. P. Gegechkori. Tiflis. 1920. (Джугели, В. (1920). *Тяжёлый крестьян. (Записки народногвардейца)*. Съ предисловіем Е. П. Гегечкори. Тифлисъ).

jhurnali „republikis jari“. (1919). №13. (ჟურნალი „რესპუბლიკის ჯარი“.

(1919). №13.).

khachapuridze, g. (1956). *qartveli khalkhis brdzola sabjota khelisuplebis dasam-kareblad*. politliteratura. moskovi. 1956. (ხაჭაპურიძე, გ. (1956). *ქართველი ხალხის ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლების დასამყარებლად*. პოლიტიკოლოგიური. მოსკოვი.).

li, erik. (2018). *eqsperimenti: saqartvelos mivitskhebuli revolucia: 1918-1921*. qartuli tsignis erovnuli centri. tbilisi. 2018. (ლი, ერიკ. (2018). *ექსპერიმენტი: საქართველოს მივიწყებული რევოლუცია: 1918-1921*. ქართული წიგნის ეროვნული ცენტრი. თბილისი.).

vadachkoria sh. (2015). *qartuli eposidan amoზrdili legenda*. tbilisi. (ვადაჭკორია შ. (2015). *ქართული ეპოსიდან ამოზრდილი ლეგენდა*. თბილისი.).

pondi 1861. anatseri 2. saqme 18, purceli 48. saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. (ფონდი 1861. ანაწერი 2. საქმე 18. ფურცელი 48. საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.).

pondi 1874. anatseri 1. saqme 1. purceli 5. saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. (ფონდი 1874. ანაწერი 1. საქმე 1. ფურცელი 5. საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.).

pondi 1874, anatseri 1, saqme 1, purceli 32. saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. (ფონდი 1874, ანაწერი 1, საქმე 1, ფურცელი 32. საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.).

pondi 1878. anatseri 1. saqme 4. purceli 3. saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. (ფონდი 1878. ანაწერი 1. საქმე 4. ფურცელი 3. საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.).

pondi 1936. anatseri 1. saqme 192. purceli 3. saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. (ფონდი 1936. ანაწერი 1. საქმე 192. ფურცელი 3. საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.).

pondi 1961. anatseri 3. saqme 2. purceli 242. saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. (ფონდი 1961. ანაწერი 3. საქმე 2. ფურცელი 242. საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.).

pondi 1964. anatseri 1. saqme 11. purceli 12. saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. (ფონდი 1964. ანაწერი 1. საქმე 11. ფურცელი 12. საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.).

pondi 1968. anatseri 1. saqme 1. purceli 1. saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. (ფონდი 1968. ანაწერი 1. საქმე 1. ფურცელი 1. საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო

არქივი.).

pondi 1969. anatseri 4. saqme 13. purceli 29uk. saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. (ფონდი 1969. ანაწერი 4. საქმე 13. ფურცელი 29 უკ. საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.).

pondi 1969. anatseri 4. saqme 13. purceli 30 uk. saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. (ფონდი 1969. ანაწერი 4. საქმე 13. ფურცელი 30 უკ. საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.).

pondi 1970. anatseri 3. saqme 39. purceli 50. saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. harvardisa da levilis pondebi. (ფონდი 1970. ანაწერი 3. საქმე 39. ფურცელი 50. საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი. ჰარვარდისა და ლევილის ფონდები.).

pondi 1974. anatseri 1. saqme 1. purceli (66-66 uk). saqartvelos erovnuli arqivi. tsentraluri sakhelmtsifo saistorio arqivi. (ფონდი 1974. ანაწერი 1. საქმე 1. ფურცელი (66-66 უკ.). საქართველოს ეროვნული არქივი. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.).